

УДК 94 (478)

DOI: 10.30840/2413-7065.2(67).2018.141787

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ
МИХАЙЛА ВЛАДИМИРСЬКОГО-БУДАНОВА****Грина ВОРОНЧУК***orcid.org/0000-0001-5466-5356*

доктор історичних наук, доцент, завідувач відділу історичних пам'яток НДІУ

Анотація. У статті розглядається внесок професора Київського університету ім. Св. Володимира Михайла Флегонтовича Владимирського-Буданова у становлення демографічної проблематики вітчизняної історичної науки. Аналізується участь вченого в дискусії 60–70-х років XIX ст., пов'язаної з двома теоріями щодо колонізації південно-східних українських земель після татарської навали середини XIII ст. Одна з них пропагувала думку про зміну етнічного складу населення Русі внаслідок тюрко-татарських домішок, друга стверджувала, що колонізація спустошених татарами руських земель належить Польщі.

Власний погляд на проблему Владимирський-Буданов викладає у передмові до трьох томів 7-ї частини АЮЗР, де опубліковано описово-статистичні документи зазначених земель XV–XVII ст. На підставі глибокого знання нарративних і аналізу значного числа документальних джерел вчений доводить, що окраїнні руські землі не були повністю спустошені татарами. Дослідник простежує колонізаційні процеси, що відбувалися в південно-східних українських землях протягом XIII–XVII ст., виділяє етапи активізації та спадів, з'ясовує участь у них очільників ВКЛ та Речі Посполитої і переконує, що уряди цих держав не дбали належним чином про захист окраїн. Першим у вітчизняній історіографії на документальній основі дослідник обраховує чисельність людності окраїнних повітів ВКЛ та Польського Поділля на середину XVI ст. і аргументовано доводить, що колонізація південно-східних земель відбувалась силами руського люду (селянства, міщанства і шляхти) під прикриттям козацтва, яке становило реальну військову силу і само брало активну участь у загосподаренні цих земель.

Ключові слова: М. Ф. Владимирський-Буданов; окраїнні руські землі; татарське спустошення; джерела; ВКЛ; Річ Посполита; колонізація.

**ISSUES OF HISTORICAL DEMOGRAPHY IN THE SCIENTIFIC WORKS
OF MYKHAILO VLADYMYRSKYI-BUDANOV****Iryna VORONCHUK**

Doctor of Historical Sciences, associate professor, Head of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. The article deals with the contribution of the professor of Kyiv St. Volodymyr University Mykhailo Vladymyrskyi-Budanov to the formation of the demographical agenda of the Ukrainian historical science. The article analyzes the input of M. Vladymyrskyi-Budanov into the discussion of the 1860s–1870s concerning two theories of colonization of the south-eastern Ukrainian lands in the aftermath of the mid-13th century Tatar invasion. One of the theories maintained the idea that the ethnic composition of the Rus population changed as a result of the Turkic and Tatar blood mingling, whilst the second attributed colonization of the devastated by the Tatars Rus lands to the Polish state.

Vladymyrskyi-Budanov conveyed his views on the subject in the introductions to the three volumes of the 7th part of South-Western Russia's Archives, which contains descriptive and statistical documents regarding the south-eastern lands in the 15th-17th centuries. Relying on his profound knowledge of narrative sources and analysis of a large number of documentary sources, the historian proved that remote areas of Rus had not been totally devastated by Tatars. Vladymyrskyi-Budanov traced colonization processes in the south-eastern Ukrainian lands during the 13th-17th centuries; identified the periods of their rise and decline; established that the rulers of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish Commonwealth participated in these processes; ascertained that the authorities of these states did not appropriately protect remote Rus areas. He was the first in the Ukrainian historiography who, on the documentary basis, estimated the population of the remote counties of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish Podillia in the mid-16th century, and reasonably argued that colonization of the south-eastern lands was carried out by the Rus people (peasantry, townsfolk, and gentry) under the protection of Cossacks, who constituted a real military force and actively participated in the development of those lands.

Key words: *M. Vladymyrskyi-Budanov; remote Rus lands; Tatar devastation; sources; the Grand Duchy of Lithuania; the Polish Commonwealth; colonization.*

Пререкания ... творят науку (разумеется, если они происходят между людьми сведущими и компетентными, или по крайней мере имеющими некоторые понятия о предмете).

М. Ф. Владимирский-Буданов

Як головний редактор Київської археографічної комісії Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов здійснював не лише загальне керівництво, а й практичну археографічну діяльність, пов'язану з пошуком, відбором, аналізом документальних джерел та залученням їх до наукового обігу шляхом підготовки до публікації. Протягом 34 років (1882–1916) перебування на посаді за його редакцією було видано 23 томи документального видання «Архив Юго-Западной России», яке й на сьогодні залишається в українській археографічній практиці неперевершеною за обсягом та вагомістю публікацією джерел з історії Правобережної України XIV–XIX ст. Загальна характеристика цього видання міститься в працях Ореста Левицького [20], Віктора Романовського [25, с. 95–98], Бориса Ватулі [7, с. 192], Григорія Сергієнка [27, с. 63–75], Ярослава

Дашкевича [14, с. 130–140], Миколи Ковальського [17, с. 55–73], Олега Журби [16, с. 75–109].

Особисто М. Владимирським-Будановим було підготовлено 5 томів 50-томного видання: це три томи 7-ї частини, де опубліковані документи з історичної демографії Правобережної України XV–XVIII ст., та IV і VI томи 8 частини, присвячені проблемам землеволодіння XV–XVIII ст. [8, с. 74].

Одним із перших у вітчизняній науці Владимирський-Буданов звернувся до питань історичної демографії. На документальній підставі він розглянув проблему заселеності східних та південних регіонів України у XV–XVII ст., зокрема простежив зміни, що відбувалися в розміщенні населення на цих територіях протягом зазначеного часу, показав участь та роль місцевого люду в їх залюдненні та загосподаренні, з'ясував

етнічний та соціальний склад людності. Ці важливі демографічні питання дослідник розглянув у безпосередній взаємодії з тогочасними історичними умовами та подіями.

У 60–70-х роках XIX ст. проблема заселеності та етнічного складу українських земель мала не лише наукове значення, вона була однією з найактуальніших проблем політичної ваги, оскільки в цей час було висунуто дві взаємно протилежні теорії. Одна з них, так звана «туранська», обстоювала думку, за якою українське населення (за тодішньою термінологією – «русское» або «население Южной Руси») має домішки туранського, тобто тюрко-татарських племен (елементів), при цьому стверджувалось, що вони були настільки значними, що в них розчинилося слов'янське начало. Цей погляд ґрунтувався на тезі про активний приплив тюркських племен: хозарів, печенігів, берендеїв, чорних клобуків, половців, який начебто супроводжувався повсюдним винищенням слов'янського населення, що, врешті, завершилось перемогою татарського завоювання європейської Русі. Саме цим пояснювали утворення так званих етнографічних особливостей «малороссийского племени» [4, с. 1].

Інша теорія була пов'язана з претензіями революційно налаштованої польської громадськості, яка 1863 р. виступила проти російського самодержавства і закликала до відновлення польської державності в межах 1772 р. включно з Правобережною Україною, вважаючи її частиною Польщі. Не лише польські публіцисти, а й авторитетні науковці стверджували, що протягом XV–XVII ст. польські колоністи змішалися із залишками корінного населення і поклали

початок нового, близького до поляків, етнічного утворення [4, с. 2].

Польські історики Кароль Шайноха, Ян Тадеуш Любомирський, Александр Яблоновський, відомий критик Михайло Грабовський та ін. висунули тезу про цивілізаційну роль Речі Посполитої на українських теренах. Одним із перших виступив близький приятель Пантелеймона Куліша Михайло Грабовський [15, с. 471–472]. Він переконував, що всі звинувачення щодо пригноблення українського народу поляками перебільшені, оскільки саме поляки сприяли поширенню в Україні вищої польської культури: «Литвины прогнали из этой страны татар. Поляки эти безлюдные пустыни почти вновь населили. ... Господство Польши над Украиной было справедливым .., оно было благотворным. Состояние Украины до Хмельницкого, ее населенность и богатство говорят о том слишком убедительно» [12, с. 312–318]. Кароль Шайноха сформулював так звану теорію «польського плуга», згідно з якою заселення повністю спустошеної татарською навалою Русі почалось із західних околиць Речі Посполитої. Однією з особливостей польського народу він називає любов до землі й сільського господарства, завдяки чому силами поляків й відбувалася колонізація безлюдного краю [32, с. 63]. На його думку, спершу в XV ст. головно вихідці з Мазовії заселили Червону Русь, Волинь і Західне Поділля, а протягом другої половини XVI–XVIII ст. осадницький рух охопив степи Брацлавщини й Східного Поділля. Отже, вважав Шайноха, загосподарення безлюдної України було заслугою рядової польської шляхти, яка однією рукою боронила Русь від татарських загарбників, а другою направляла «pracowity

plug polski» [32, s. 70–79]. Тадеуш Любомирський підкреслював у відродженні руських земель значну роль польського капіталу, який відродив до життя спочатку Червону Русь, в XVI ст. переніс діяльність у брацлавські й подільські пустелі, на початку XVII ст. – в київські, а в середині XVII ст. перетнув Дніпро [31, s. 342]. Ще вище оцінював роль Польщі стосовно українських земель Александр Яблонівський, який писав, що Литва заслонила безсилу Русь від татар після татарської навали, але не змогла її залюднити, загосподарити та наблизити до європейської цивілізації. Це стало «історичною місією» Польщі, яку вона вдало виконала [34, s. VI–IX].

Ці ідеї викликали гостру полеміку, в якій з українського боку взяли участь Михайло Олександрович Максимович, Володимир Боніфатійович Антонович, Микола Дмитрович Іванишев, Михайло Петрович Драгоманов, Микола Іванович Костомаров, Пантелеймон Олександрович Куліш, Павло Гнатович Житецький, Цеслав (Чеслав) Нейман, Агатангел Юхимович Кримський та ін. Щоправда, трохи раніше почалася дискусія М. Максимовича з російським істориком М. Погодіним, який стверджував, що до татарської катастрофи Подніпров'я було заселене великоросами, які після навали назавжди переселилися на північ, а українці, що вийшли з Карпат, прийшли й оселилися на їхньому місці лише у XVI ст. Цю думку спростовували М. Максимович і М. Костомаров. Зокрема, Максимович писав: «Народ Украинский, так же как и Волынский, и Галицкий, убывал сотнями и тысячами от схваток с татарами, от хищного полонения ими; однако народонаселение Украины, так же как и Волыни и Галича,

все продолжалось по-прежнему, как продолжается донныне в стародавних городах и селах, приумножившихся новонаселенными» [22, с. 136].

Твердження про начебто повне спустошення Русі, зокрема Київської землі, внаслідок Батиевої навали категорично заперечував В. Антонович. Він загалом вважав, що цей міф було створено самими істориками, оскільки вони априорі сприйняли літописні повідомлення. Тому дослідник поставив під сумнів літописні версії про повне спустошення Русі й, ретельно проаналізувавши інформацію давніх літописів: Іпатіївського, Лаврентіївського, Густинського, а також київський «Синопис», зробив висновок: «... общепринятое мнение о запустении Южной Руси есть не более как исторический мираж» [1, с. 224]. На підставі літописних наративів він наче проілюстрував, як різні літописці поступово за рахунок текстових прирощень, перебільшень і прикрашань довільно створили картини повного запустіння Київської землі [1, с. 223]. Саме цим, вважав він, і скористалися польські історики, які наполягали на колонізації польськими вихідцями «спустошеного» краю. Проте, зауважує вчений, ці начебто вихідці з берегів Вісли чомусь являють собою суцільну масу з характером руської, а не польської народності [1, с. 224]. Представник української школи в польській історичній науці Цеслав Нейман думки про мирні придбання польського плуга на східних теренах України називав байкою, що зводиться, по суті, до того, що так звані «колонізатори» поселялись серед маси місцевого здавна осілого тут люду. В першій половині XVII ст., зазначав він, на півночі Брацлавщини вже зовсім не було пустих

земель, а після татарських нападів населення спустошених місцевостей швидко поповнювалось за рахунок менш зруйнованих руських земель, зокрема склад брацлавського зем'янства поповнювався переважно волинською шляхтою [24, с. 104]. На конкретних прикладах Ц. Нейман показує, що земські уряди посідали вихідці з місцевої шляхти українського походження: Кропивницькі, Микулинські, Дешковські, Шашки, Черленковські, а сенаторські – представники українського князівства: Вишневецькі, Збаразькі, Сангушки, Капусти. Він заявляє, що польського селянства тут загалом не було, а незначний прийдий польський елемент складався виключно зі шляхетського стану [23, с. 533; 24, с. 103–104]. В той же час П. Куліш, на якого великий вплив мав М. Грабовський, сприйняв польські погляди щодо загосподарення поляками південних і східних українських земель. Більше того, він вважав, що українські території були спустошені, а поляки колонізували їх навіть двічі: перший раз – після Батієвого нашестя, а вдруге – після Хмельниччини, коли Україна знову перетворилась на пустелю [18, с. 83–88].

Активну участь в дискусії взяла Київська археографічна комісія, оскільки саме в цей час було опубліковано декілька томів АЮЗР, джерельні матеріали яких заперечували названі теорії [16, с. 80–82]. Тож після виходу першої частини АЮЗР поляки звинуватили діячів Київської комісії у фальсифікації та підробці актів. З метою переконати їх в автентичності документів керівництво Комісії офіційно запросило усіх бажаючих приїхати до Києва для ознайомлення з оригіналами опублікованих актів, проте таких не знайшлося [20, с. 94].

Обґрунтовану відповідь претензіям на східні й південні українські землі дав Владимирський-Буданов у трьох томах 7-ї частини АЮЗР, які містять документи про заселення України. З усіх 8 частин АЮЗР сьому частину вважають найцікавішою і найважливішою, оскільки опубліковані тут документи розкривають процеси заселення південно-східних українських земель і відіграють значну роль у спростуванні положень про начебто вирішальний внесок Польщі у колонізацію краю.

Ці томи були підготовлені Михайлом Владимирським-Будановим, щоправда, два із них – I і III – у співпраці з дійсними членами Київської археографічної комісії Володимиром Антоновичем і Володимиром Щербинюю. Відбір актів першого тому належить Антоновичу. Серед 85 документів цього тому найважливішими є люстрації, тобто описи, містечок і сіл Київського воєводства і в першу чергу замків: Житомирського (1545 р.), Київського (1552 р.), Черкаського (1552 р.), Канівського (1552 р.), Чорнобильського (1552 р.), Остерського (1552 р.), Вінницького (1552 р.), Мозирського (1552 р.). Тут вміщено також інвентар замку і містечка Буремль 1573 р., перепис війська Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) 1565 р., жалувані грамоти світським та церковним (зокрема православним церквам і монастирям) власникам на земельні володіння тощо.

У II томі, повністю підготовленому дослідником, опубліковано загалом 29 документів описово-статистичного змісту і серед них люстрації Київської землі 1471 р., міста Кременця 1563 р. та цілої низки староств: Любомльського (1564 р.), Барського (1565 р.), Хмельницького (1565 р.), Кам'янецького (1565 р.),

Ратненського (1565 р.), Вінницького (1616 р.). Тут вміщено також «Описание границ Киевского воеводства 1566 г.», «Тарифа подымной подати воеводства Браславского 1629 р.», «Показание числа жителей Владимирского повета, по поводу сбора поголовной подати, 1567 г.» та ін. Під назвою «Данные, извлеченные из присяжных показаний о количестве дымов в городах и селах, подлежащих оплате подымного во время войн Хмельницкого 1648–1658 г.» міститься створена Владимирським-Будановим таблиця, що показує число жителів поселень Житомирського, Луцького, Володимирського повітів. Аналогічні відомості зазначаються також і щодо низки поселень Кременецького повіту, віднайдені дослідником в луцьких і володимирських актових книгах, оскільки книги Кременецького повіту за цей час не збереглися. Таблиця наочно демонструє величезні демографічні втрати мирного населення, що зазнала Волинь внаслідок воєнних дій часів української революції середини XVII ст.

У першій частині III тому Владимирським-Будановим було опубліковано 22 документи, серед яких «Реестр сбора людей на военную службу из королевских имений в воеводствах Волынском, Браславском и Киевском 1579 г.», люстрації Київського воеводства 1570 р. і Київського замку 1616 р., Овруцького та Брацлавського староств 1616 р., перепис поселень і димів Волинського воеводства під час стягнення подимного податку 1662 р., переписи населення Володимирського повіту (1678 р.) та Луцького (1677–1679 рр.) у зв'язку зі збором поголовного податку тощо¹. Характеристика

¹ Саме на підставі опублікованих Владимирським-Будановим у II і III томах АЮЗР документальних

різновидів вміщеного в цих томах документального матеріалу зроблена М. Ковальським [17, с. 61–64].

Редакційне опрацювання документальних публікацій в усіх трьох томах 7-ї частини АЮЗР включає заголовок із назвою документа, його стислий зміст, дату написання. В надавчих листах вказано імена надавців та прізвища отримувачів. Після документа подається легенда із зазначенням назви фонду, номера актової книги чи іншого джерела, номера відповідних аркушів.

Документальному матеріалу кожного тому передую написана Владимирським-Будановим ґрунтовна передмова аналітичного характеру, кожна з яких за змістом, колом розглянутих проблем та обсягом становить окреме монографічне дослідження. Передмова до I тому має назву «Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV в.», до II – «Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569)», до III – «Акты о заселении Южной России XVI и XVII вв.». Отже, як бачимо за назвами передмов, дослідник в історичній ретроспективі аналізує процес заселення українських земель, зокрема Правобережжя та Поділля, протягом XIII–XVII ст., тобто упродовж понад півтисячолітньої доби.

Приступаючи до роботи, М. Владимирський-Буданов чітко формулює дослідницьку проблему та накреслює конкретний план її з'ясування. Він писав: «Вопрос о населении заключает в себе несколько различных частных вопросов, а именно: 1) о населенности, т. е.

матеріалів Олег Богданович Ярошинський склав таблиці: 9 – «Динаміка зменшення податкової бази Речі Посполитої в 1648–1662 рр.» та 10 під назвою «Динаміка демографічних змін на Волині в 1648–1662 рр.» [30, с. 323–325].

густоте населения и географическом распределении его в разные эпохи, временном падении численности населения и восстановлении ее (колонизации); 2) об этнографическом составе населения, т. е. о том, было ли оно всегда однородного племенного состава (русское), или во время периодических приливов и отливов населения вследствие опустошений и новой колонизации изменялся и внутренний – племенной состав его примесью чужеземных элементов? 3) о социальном составе его, т. е. о классах, на которые распадалось население и которые в разные времена в той или другой местности имели преобладающее значение» [4, с. I]. Отже, дослідник чітко уявляє шляхи розкриття поставленої перед собою проблеми. Кожне з визначених питань Владимирський-Буданов розглядає в усіх передмовах до кожного з трьох томів відповідно до хронології документальних матеріалів. Він неодноразово повертається до начебто вже розглянутих у попередніх передмовах питань та доповнює їх новими висновками, отриманими на підставі нових, опублікованих ним документальних джерел.

Наразі, застосовуючи проблемний підхід, розглянемо, за допомогою яких джерел, принципів та методів учений з'ясовує перше із поставлених питань про заселеність українських південно-східних земель, простежує тимчасове падіння чисельності люду, його відновлення, розподіл за географічною ознакою та процеси колонізації краю протягом зазначеного часу.

Усі передмови побудовані Владимирським-Будановим на опублікованих в тому чи іншому томі документах. Оскільки дослідник будує наратив на таких описово-статистичних джерелах,

як «люстрація» і «тариф», він детально розтлумачує значення цих термінів. Розкриває також зміст найважливіших для дослідження понять, таких як староство, волость, селище, двір, староста, слуги, люди, челядь тощо. Зокрема, вчений пояснює, що люстрація становила опис «государственных имуществ», тобто державних (скарбових) маєтностей. В тогочасних документах державні маєтності часто називають також терміном «королівщина», які передавались у пожиттєве держання старостам за умови збирання ними і внесення до скарбу певної суми коштів, що становили основу державних прибутків. Як правило, люстрації проводились за ухвалою вальних сеймів спеціально створюваними комісіями з фіскальною метою для оцінки господарсько-фінансового стану королівщин і встановлення на цій підставі розміру державного податку, відомого під назвою «кварта». За обсягом конкретних соціально-економічних та історико-географічних відомостей люстрації вважають найбільш інформативними з-поміж інших видів описово-статистичних джерел [5, с. 21; 21, с. 1–2].

До люстрації входив опис центрального замку та міста, його природного розташування, стану фортифікацій, наявності військового спорядження (гармат, зброї, пороху) та продовольчих припасів, а також повинностей приписаного до замку населення. Тут ішлося про економічні засоби замку: прибутки від промислів, у першу чергу мисливства і рибальства, вказувалися торгові, судові, корчемні збори тощо, а в зв'язку з цим зазначалась чисельність міщан [5, с. 21–22]. Щоправда, Владимирський-Буданов негативно оцінював магдебурзьке право, тож вважав, що його поширення

звільняло городян від значної частини повинностей та податків. В люстрації зазначалися приписані до замку села, за виразом дослідника, «нередко с поименным исчислением жителей» [5, с. 22]. Проте з такою інтерпретацією поважного автора не можна погодитись, бо це не зовсім відповідає тогочасним реаліям. Адже у цих документах ідеться не про окремих жителів, а про домогосподарів, тобто голів домогосподарських структур, які могли налічувати до кількох десятків людей [11, с. 265–269]. Характеризуючи люстраційні документи, Владимирський-Буданов роз'яснює їхню особливість: описи стосувалися лише державних маєтків, у них не йшлося про приватні володіння [5, с. 22]. Тож з метою виконання поставлених завдань вчений використовує ще один вид документів фіскального характеру – так звані «тарифи». Він розтлумачує також і це поняття та відмінність цієї різновидності документів: якщо в люстраціях містилась інформація про населення державних поселень (королівщин), то тарифи становили відомості про сплату податків і містили дані про домогосподарства усіх поселень, зокрема й приватних, із переліком мешканців та їх роду занять тощо [5, с. 31–32]. Щоправда, дослідник не зауважує, що від сплати подимного звільнялися шляхта, католицьке духовенство та фільваркова челядь [11, с. 429–430].

Аналіз люстраційних актів Владимирський-Буданов розпочинає з фрагмента давнього недатованого опису Київщини. Ця найдавніша з люстрацій, що дійшли до нашого часу, збереглась у складі Литовської метрики у вигляді фрагмента більшого колись опису без дати під назвою «на Рси», який розпочинається без будь-якої, характерної для

люстраційних актів, вступної частини та формуляра. Невеличка частина цього фрагмента (інвентар міста Житомира), опублікована раніше польською мовою у I томі VI частини АЮЗР, підготовленою Іваном Новицьким [10] і Костянтином Козловським [9], була продатована 1501 р. [3, с. 2–5]. Критичний підхід до джерела, повністю опублікованого Владимирським-Будановим у II томі, змусив його засумніватися щодо відповідності існуючого вже датування історичним реаліям. Аналізуючи зміст опису і порівнюючи його з пізнішими люстраційними актами та іншими документами Київщини середини XVI ст., зіставляючи наявність поселень (міст, сіл і селищ), числа зазначених у них домогосподарств тощо, він аргументовано довів раніший час виникнення документа, який продатував 30-ма роками раніше, а власне 1471 р. [5, с. 23–27]. У цьому виявилася глибока дослідницька ерудиція та інтуїція вченого, вміння піддавати критиці й аналізувати документальний матеріал. Владимирський-Буданов не лише застосовує зовнішню критику, аби пересвідчитися в автентичності джерела на підставі зовнішніх ознак, а й внутрішню, зокрема, в даному разі з'ясує, наскільки дата відповідає описуваним подіям. Він використовує такий засіб, як «перехресний допит» різних джерел, всебічно зіставляє та аналізує їхні відомості стосовно різної інформації, що міститься в них, її датування та інших аспектів.

Отже, розгляд цієї проблеми Владимирський-Буданов починає з питання щодо ступеня спустошеності південно-східних руських земель внаслідок Батієвої навали середини XIII ст., чи мало це зруйнування цілковитий характер і чи потребувала Русь сторонньої допомоги

у відновленні населення та державності. Полемізуючи з Яблоновським, який стверджував, що після татарської навали окраїнні руські землі перетворились на суцільну пустелю [34, s.VI], Владимирський-Буданов звертається як до наративних, так і документальних джерел. На підставі літописних свідчень він встановлює низку великих міст, зокрема Кременець, Данилів, Холм, які змогли захиститися від ворога і залишилися незруйнованими. Щодо Болохівської землі дослідник вважав, що татари її загалом не зачіпали, оскільки залишили болохівців для забезпечення татарського війська збіжжям, через що з ними потім розправився волинський князь Данило [4, с. 12–16]. Для доведення більш-менш задовільного стану Києва він наводить повідомлення папського легата Плато Карпіні, який вже 1246 р., тобто через 5 років після навали, засвідчив про наявність у Києві 200 населених дворів. Він нагадує також про подорож 1245 р. князя Данила до Києва, який тоді перебував під управлінням намісника суздальського князя Ярослава – Дмитра Єйковича. Вчений висловлює думку, що знищити Київ повністю татари побоювалися через релігійні вірування місцевого населення, оскільки він становив не лише політичний, а й релігійний центр. На його переконання, значна частина населення південно-східних руських князівств знайшла захисток у лісах і болотах, куди татарська кіннота проникнути не змогла. Найкращим для цього місцем він називає Полісся: Прип'ятське (по правому боці Дніпра) та Задесенське (по лівому). Крім того, дослідник вважав, що руські люди в масовому порядку рятувалися, переміщуючись на захід, тож перемоги чехів над татарами пояснював

посиленням чеського війська руськими втікачами [4, с. 18–21].

Вчений окреслює географію усієї території Русі до татарського завоювання і простежує, що життя там не припинилося, в цих межах руське населення продовжувало проживати і в татарську добу, тут також залишилося кілька міст, які змогли протистояти й продовжували захищати себе. Більше того, він висловлює припущення, що в татарську добу руська колонізація могла просунутися ще південніше, оскільки придніпровські, прибузькі та придністровські степи могли бути заселені виведеними татарами з центральних районів полоненими для заготівлі ними продовольства для татарських потреб [4, с. 23–25].

Перший етап нового заселення центральних частин українських земель, Волині й Галичини, після Батієвого погрому Владимирський-Буданов пов'язував з колонізаційною діяльністю галицько-волинських князів Данила і Василька Романовичів та їхніх наступників Лева Даниловича і Володимира Васильковича. Він наголошує на державотворчих можливостях руського народу, що знайшло вияв у створенні королівства князя Данила, який вже 1257 р. зміг повернути окраїнні руські городи, у зв'язку з чим називає Данила «собирателем руської землі» [4, с. 22–31].

Наступним важливим етапом колонізації він вважав XIV ст., коли територія давньоруських князівств опинилася між двома державами: Волинь, Київська і Чернігівська землі – у складі Великого князівства Литовського, а Галичина і Західне Поділля – в Короні Польській. Щоправда, М. Владимирський-Буданов вважав, що на початку XIV ст. відбулось збройне завоювання Русі литовцями [4,

с. 37–38]. Вчений некритично сприйняв літописні оповіді про похід великого литовського князя Гедиміна на Волинь і Київ 1320 р., внаслідок чого стверджує про спустошення Волині, Києва, Овруча та Житомира [4, с. 38–40]. Справді, існує легендарний переказ Густинського літопису про збройний похід великого литовського князя Гедиміна на Київ 1320 р., а пізніше й на Волинь, проте ці події були визнані недостовірними. Першим піддав цей переказ ґрунтовній науковій критиці В. Антонович у праці «Нарис історії Великого князівства Литовського», яка вийшла у 1878 р. Він проаналізував іноземні хроніки, зокрема лівонські, пруські, польські, ранні литовські літописи, й показав, що переказ, введений в історіографію «Хронікою» Матвія Стрийковського і запозичений пізніше автором Густинського літопису, є міфічним [26, с. 47–55]. Антонович довів, що Волинь залишалася під управлінням місцевих князів принаймні до 1335–1340 рр. [26, с. 47–58]. Недостовірним вважав це повідомлення також і Михайло Грушевський [13, с. 18–19, 427–430]. Цієї думки дотримується і більшість сучасних литуаністів [28, с. 138–139]. Вважають, що зближення Великого князівства Литовського з руськими землями відбулося не внаслідок завоювання, а завдяки династичному шлюбові. 1340 р. волинські бояри запросили на княжий стіл Гедимінового сина Любарта, який охрестився під іменем Дмитра. Інший Гедимінів син Коріат-Михайло починає просуватися на Поділля і утверджується в західній частині цього регіону, так званому Малому Поділлі [28, с. 139].

Оскільки більшість українських земель опинилися у складі ВКЛ, Владимирський-Буданов характеризує участь

великих литовських князів у колонізації окраїнних територій. Відновлення населення південних окраїн в межах до татарської навали, а подеколи просування навіть і далі в причорноморські степи він пов'язує з енергійними заходами великого литовського князя Ольгерда, його сина, київського князя Володимира Ольгердовича, і його нащадків, а на Поділлі – з Коріатовичами та князем Вітовтом [4, с. 7].

Більше того, він вважав, що в другій половині XIV ст. Київська земля була цілком самостійною державою, яка перебувала у союзних стосунках з Литвою, а потім і Польщею. Саме тому великий литовський князь Вітовт, прагнучи встановлення єдиновладдя, позбавляє влади кількох практично самостійних князів, зокрема й київського Володимира Ольгердовича. Проте Владимирський-Буданов вважав, що й після цього Київ не перестав бути самостійним уділом, тим більше, що 1440 р. тут утверджуються нащадки Володимира Ольгердовича, які попри литовське походження дотримувалися руських звичаїв і традицій в управлінні [4, с. 50–51].

Незважаючи на поразку об'єднаних литовсько-руських сил на Ворсклі 1399 р., напад Едигея на Київ 1416 р. та низку татарських походів на українські землі протягом середини XV ст., дослідник приписує Вітовту та Олельковичам нові колонізаційні успіхи. Територію руської колонізації в цей час Владимирський-Буданов обмежує річкою Рось. Він простежує, що на теренах уздовж верхньої Росі та Стугни, заселених ще до татарської навали, навіть до XIV ст. уціліли не лише назви давніх поселень, а й колишні старі укріплення. Великому литовському князю Вітовту він приписує

створення укріпленої лінії до Дніпровських порогів та розширення володінь до Чорного моря: «...пределы литовского государства дошли до Чорного моря ... в силу фактического обладания южными степями», де виникли такі поселення, як Чичиклей, Тягинка, Очаків, Хаджибей [4, с. 52–57].

Більша частина цих земель входила до Київського князівства, яке займало величезні простори: від Мозиря на півночі, до Чорного моря на півдні та від басейну Дністра на заході до Донця на сході. У другій половині XV ст. князівство охоплювало не лише майбутнє Київське воєводство, а й Брацлавське, частково Подільське та все Задніпров'я від Любеча до Засулля. Тож саме заслугою Київського князівства він вважав колонізацію південних степів, окрім південно-західного Поділля [4, с. 57].

Таким чином, XIV – першу третину XV ст. Владимирський-Буданов розглядав як добу певних колонізаційних успіхів, проте першу половину XVI ст. характеризує як період значного ослаблення колонізації, що пояснює зовнішніми та внутрішніми чинниками. Зовнішні дослідник вбачає в утворенні Кримського ханства, завоюванні Константинополя турками, які закріпились на європейському континенті, внаслідок чого напади кочівників отримали новий імпульс. За наративними джерелами, зокрема літописами, він простежує інтенсивність татарських нападів кінця XV – середини XVI ст., початок яких поклав напад хана Менглі Геряя 1482 р. на Київ [5, с. 6].

Цей руйнівний напад Владимирський-Буданов порівнює з походом Батия, оскільки після нього дослідник спостерігає тимчасове запустіння окраїнних городів та Задніпров'я, яке простежує до

самого кінця XVI ст. Проте саме з цим спустошенням він пов'язує й початок зворотного наступального руху на татарські степи руської людності в особі козацтва, яке, на його думку, було виключно національно-руським явищем, оскільки його головний контингент становили вихідці з Волині, Полісся, Сіверщини та Білорусі, але ніяк не з Польщі [5, с. 8].

Серед внутрішніх чинників послаблення колонізаційного руху дослідник називає бездіяльність уряду ВКЛ, конкретно великих литовських князів, котрі утримували в своїх руках одночасно два скіпетри, оскільки були й польськими королями. Отже, вони володіли значними військовими силами обох держав, проте не дбали про захист південних кордонів. Оцінюючи 30-річне правління Зигмунта Старого, він відзначає відсутність будь-яких спільних дій проти нападників. Увага короля, зазначає вчений, була зосереджена на боротьбі з Московією, в той час як татари панували в Південній Русі. Порівнюючи опис Київської землі 1471 р. з люстраціями 1545–1552 рр., він звертає увагу, що в останніх вже не згадується багато поселень 1471 р., які або зникли, або перетворилися на пусті селища [5, с. 7, 17].

Характеризуючи колонізаційні процеси, Владимирський-Буданов розглядає різні його способи, серед яких одним із головних вважає державну колонізацію, а найважливішою умовою успішної колонізації – побудову на окраїнах захисної лінії укріплень у вигляді замків, оскільки вони відігравали головну роль у захисті місцевого населення від татарських нападів. У зв'язку з цим він розглядає стан фортифікаційних споруд, які дісталися Литовській державі ще з часів київських Рюриковичів. Дослідник називає три

лінії укріплень: перша – північна – проходила по Десні, Дніпру і Прип'яті, друга – середня – від устя Десни до верхів'їв Росі і Тетерева, третя – південна – від нижнього Дніпра через верхній Буг до Дністра. На першій знаходились замки Любеч, Мозир, Овруч, на другій – Остер, Київ і Житомир, на третій – Канів, Черкаси, Звенигород, Вінниця, Брацлав. Ця лінія завершувалась на Поділлі Баром і Кам'янцем. Він простежує, що на середину XVI ст. від них практично нічого не залишилося, зокрема, в середній лінії укріплень городи Білгород, Василів, Котельня, Гуляльники, Раствавця перетворились на спорожнілі городища. На третій лінії були зовсім відсутні укріплення по Сулі, а на правому березі Дніпра вже не існувало Звенигорода. Тож, констатує Владимирський-Буданов, описаний за князя Семена Олельковича по берегу Чорного моря південний кордон Литовської держави відкочується далеко на північ [5, с. 4–5].

З ліквідацією Київського князівства дослідник спостерігає також і значне погіршення стану фортифікацій південно-східних земель. За люстраціями 1545 р. і 1552 р. він показує стан Київського, Житомирського, Брацлавського, Вінницького, Канівського, Черкаського замків, обраховує їхнє військове спорядження, чисельність гарнізонів: драбів, пушкарів, стрільців, замкових слуг тощо. За свідченнями люстраторів, на середину XVI ст. окраїнні замки знаходились у жалюгідному стані: наприклад, у Канівському замку дерево погнило и поопало, а «что не поопало, то от ветру кольшется». Такі оборонні споруди, констатує він, не в змозі були захищати кордони держави, тим більше, що деякі з них були зруйновані татарами [5, с. 74–84].

Далі Владимирський-Буданов простежує стан південно-українських земель після політичної унії 1569 р. Він полемізує з Яблоновським, який вважав, що унія 1569 р. забезпечила нове життя українським «пустиням» і відкрила цілу епоху в розвитку колонізаційного руху [34, с. XII]. Тож, розмірковуючи про роль Польщі в колонізації окраїн, Владимирський-Буданов визнає, що справді з часу унії 1569 р., коли Волинь, Київське та Брацлавське воєводства опинилися у складі Речі Посполитої, вона отримала можливість впливу на долю південно-західної Русі. Проте зазначає, що Польща не стала ініціатором колонізації та загосподарення цих земель новими поселенцями. Колонізаційний рух цієї доби він розглядає лише наслідком ствердження польських порядків в результаті спершу політичної 1569 р., а пізніше церковної 1596 р. уній, які викликали спротив населення. Незадоволені новими порядками люди відповіли на них масовими втечами на східні окраїни. Це, на його думку, перш за все були вихідці з Волині, Київщини та Сіверщини. У степах поживаються життя, виникають села і міста, але це відбувається не завдяки урядовим заходам Речі Посполитої, яка лише провокувала втечі людей. Степове життя, стверджує дослідник, виникає лише під прикриттям запорізького козацтва, а Польща тільки скористалася колосальним переселенським народним рухом, роздаючи величезні земельні обшири польській шляхті [4, с. 8–9].

Він доводить, що нова влада так само, як і попередня, не дбала про захист українських окраїн. Аналізуючи люстрації українських замків: Київського, Білоцерківського, Черкаського, Канівського, Житомирського 1570 р., він

вкотре зазначає їх катастрофічний стан. Навіть заяви на сеймі 1592 р. київського воеводи князя Костянтина Острозького про незадовільний стан та необхідність ремонту Київського і Білоцерківського замків не дали результатів. Лише після пожежі Київського замку 1605 р. було прийнято сеймову ухвалу про його відновлення [33, s. 495]. Проте попри зауваження ревізорів та попередження сеймів протягом наступних 60–70 років держава не зробила жодних зусиль для поліпшення ситуації на своїх нових кордонах [6, s. XVIII–XXVI]. Тож, констатує дослідник, татарські напади продовжувались практично всю першу половину XVII ст. [6, s. XVIII–XXVI].

Разом з тим Владимирський-Буданов віддає належне королю Стефану Баторію як найенергійнішому з-поміж інших, який, на його думку, добре розумів значення колонізації південних окраїн, проте саме на нього покладає провину за роздачу земель, яку той започаткував. Роздача земель приватним власникам з метою їх заселення існувала здавна, це практикувалося ще урядами ВКЛ, проте як головний колонізаційний захід, що освячувався силою закону, дослідник простежує лише з часу входження українських земель до Речі Посполитої. Конституція сейму 1590 р. «Про роздачу пустинь, що лежали за Білою Церквою» давала дозвіл королю на роздачу земель по обох берегах Дніпра [33, s. 318; 6, s. XXVI–XXVIII]. Цю постанову вчений оцінює вкрай негативно, оскільки перехід земель у приватні руки зміцнював лише окремих осіб, але одночасно значно підривав фінансову могутність самої держави. На цій підставі він зробив висновок, що внаслідок такого підходу центр ваги у справі колонізації

загалом перейшов від державної влади до приватних осіб [6, с. XXVII].

Аналізуючи колонізаційний процес, Владимирський-Буданов відзначає його потрібний характер. На перше місце він ставить військову колонізацію (заснування замків з військовими гарнізонами), оскільки попереду мирних поселень для їх захисту були висунуті замкові укріплення. На документальних матеріалах він доводить, що попри незначні розміри замків та незадовільний стан укріплень вони, проте, були тими осередками, навколо яких оселялися люди. І хоча це було напіввійськове населення, воно займалося промислами, таким чином військова колонізація вела за собою промислову, а отже, й міську колонізацію. Поруч виникали також і села, частина з яких залишалася ще від дотатарських часів, а частина була заснована вперше, тож відбувалася і землеробська/селянська колонізація. Землеробську колонізацію він ставить на друге місце, проте вважав її найміцнішою, оскільки землеробська праця прив'язувала поселення до землі. За ними просувалася й землевласницька колонізація, яку він хронологічно починає з XV ст. Вона була пов'язана з роздачею урядом окраїнних «пустинь» з правом закликання нових поселенців, тобто їхнього заселення, що було вигідно для держави [4, с. 58–63]. Аргументуючи свою думку, він звертається до документальних матеріалів Київського архіву давніх актів і наводить багато прикладів земельних пожалувань великих князів Свидригайла, Казимира, Олександра, київських Володимира і Семена Олександровичів та ін. Завдяки цим земельним пожалуванням руська колонізація просувалася на південь від Росії, на Задніпров'я, а також відбувалася

у прибузьких степах біля Хмільника, Вінниці і Брацлава.

Рівноцінною землевласницькій він розглядав монастирську колонізацію, називаючи монастирі «передовими колоніями», які сприяли і промисловій, і землеробській колонізації. Як правило, це були старі київські монастирі: Києво-Печерський та Микільський Пустинний, які отримали від великих князів та їхніх намісників значні земельні пожалування [4, с. 68–69]. На підставі аналізу низки документів, зокрема «Записи о денежных и медовых данях», він зробив висновок про поширення виключно руської колонізації [4, с. 69–70]. Цікавим є спостереження дослідника щодо давнього способу (відомого ще за уставними грамотами Київської землі) тимчасового користування волостями, коли ними почергово володіли бояри місцевого замку [4, с. 60–68].

М. Владимирський-Буданов розглядає також проблему заселеності українних територій на середину XVI ст. З цієї метою на підставі люстрацій Київського, Житомирського, Канівського, Черкаського, Вінницького повітів 1552 р. та Брацлавського 1545 р. ним була створена «Таблица числа поселений и населенности украинных Литовских поветов 1545–1552 года», в якій обраховано загальне число поселень: міських, сільських, селищ (тобто безлюдних сіл) та число домів («фамилий») [5, с. 32]. Він наводить низку загальних даних щодо приписаних до замків сіл, обраховує чисельність домів окремо по повітах і залежно від люстраційних даних, на підставі зазначених в описах верств населення показує соціальну структуру жителів даної місцевості, зокрема зем'ян (серед них князів і панів), селян, міщан,

стрільців, замкових слуг, пушкарів, драбів, службників, козаків тощо [5, с. 32–59]. Там, де дані дають можливість, як, наприклад, за люстрацією Черкаського повіту, він зазначає чисельність окремих груп людності, зокрема князів і панів, бояр, городових слуг, пушкарів, тяглих міщан, та непостійного населення, як-от козаків, драбів, старостинських службників тощо [5, с. 47–50]. За люстрацією Вінницького повіту обраховує домогосподарські структури міста Вінниці окремо за 1545 р. та 1552 р. та сільських поселень королівщин і приватних маєтків [5, с. 50–54].

Проведені дослідником підрахунки показали, що на цьому величезному просторі існувало 208 поселень, у тому числі 6 міст, а також 80 селищ, тобто поселень, що не мали постійних осілих жителів. Одним із перших в українській історіографії Владимирський-Буданов спробував обрахувати чисельність населення окраїнних повітів ВКЛ. У шести окраїнних повітах ВКЛ – Київському, Житомирському, Канівському, Черкаському, Вінницькому і Брацлавському – він нарахував 3399 домів, які називає «домами (семействами)», отже, дослідник ототожнює дім з родиною. Проте дім і родина не тотожні між собою. Тогочасне поняття «дим» (дом) значно ширше, ніж поняття «родина», за нашими спостереженнями, дим дорівнює поняттю «домогосподарство», яке охоплювало, як правило, декілька споріднених сімей разом з челяддю та іншими співмешканцями, зокрема підсусідками і коморниками [11, с. 254–265]. Приймаючи за Яблоновським кожному родину за 5 осіб, дослідник обраховує все населення шести повітів у 17000 душ обох статей. Невідповідність отриманого числа він

пояснює недостатньою повнотою люстраційних актів, поза якими, на його думку, залишався «бродячий» люд, під яким він називає козаків, котрі не піддавалися жодним урядовим переписам та обчисленням. Розуміючи, що це число абсолютно не відповідає тогочасним реаліям, він доволіно збільшує його удвічі – до 34000, зауважуючи при цьому, що й це збільшене число є вкрай заниженим і не дає жодних уявлень про чисельність тогочасного населення України [5, с. 33].

Владимирський-Буданов звертає увагу на зміни щодо порядку державного управління замками. В давньоруський час замки підтримували князі, які призначали для управління своїх посадників з дружинами. В литовсько-руську добу управління окраїнними замками доручалось старостам з числа здебільшого волинських князів або магнатів, які передовіряли свої функції намісникам або підстаростам з числа наближених слуг, через що, на думку дослідника, втрачалась система державного управління ними. Замкові гарнізони мали складатися з пушкарів і жовнірів, проте вони були не в усіх замках. За люстраціями 1552 р., гарнізони Канівського і Черкаського замків становили роти драбів, що перебували на державному утриманні. Замкові потреби обслуговували слуги/служки [5, с. 95–100]. З видатних південно-східних старост, які прославились особистою відвагою в боротьбі з татарами, дослідник називає Костянтина Івановича Острозького, Євстафія Дашкевича, Предслава Лянцкоронського, Берната Претвича [5, с. 87–95].

Приступаючи до з'ясування аналогічних питань щодо Поділля, Владимирський-Буданов пояснює його географічне розміщення та

територіально-адміністративний поділ, який тоді часто змінювався. Його географію він окреслює як територію, що лежала між Бугом і середньою течією Дністра, зі сходу її прикривав Вінницький повіт, а з півдня – Брацлавський. На середину XVI ст. територія Поділля, що була захоплена 1340 р., складалася з Кам'янецького, Меджибізького, Летичівського, Хмельницького, Зінківського (1542 р. перейменовано на Барський) і Червоногородського повітів. Наприкінці XVI ст. Меджибізький і Летичівський були об'єднані в один (за назвою Летичівський), а Червоногородський не був окраїнним, тож дослідник не бере його до розгляду.

За люстраціями подільських повітів дослідник підкреслює, що попри часті татарські спустошення руських земель на початку XV ст. населення відновлювалося в тих же межах без будь-якої допомоги з боку Польщі. Більше того, у степах Червоної Русі, тобто частини Поділля, захопленій Польщею, він не бачить жодних успіхів колонізаційної діяльності, там, вважає вчений, польській шляхті надавалися вже раніше населені руськими людьми маєтки [5, с. 17–18].

Характеризуючи фортифікаційні споруди Поділля, Владимирський-Буданов відзначає Кам'янецький замок, який для цілої Польщі став першокласною фортецею, справжньою «твердинею», оскільки був кам'яним укріпленням півдня України. Під час зведення на руїнах старого Рова нового міста Бара тут також було збудовано й замок, забезпечений королевою Боною гарнізоном, що складався з кількох сотень піших і кінних жовнірів. Перебудований у 1534 р. Хмельницький замок на середину XVI ст. було укріплено валом [5, с. 85–87].

З метою показати залюднення Поділля Владимирський-Буданов обраховує його населення. На підставі тарифів 1530–1570 рр. він створює «Таблицу числа поселений и населенности украинных поветов Польского Подолья», яка охоплює Кам'янецький, Меджибізький, Летичівський, Зіньківський/Барський та Хмільницький повіти, де показано число міських та сільських поселень, а також міщанських домів та сільських ланів за роки 1530, 1542, 1565–1566, 1569 [5, с. 34].

За цими документами, зокрема тарифами 1530–1542 рр., він обчислює поселення Кам'янецького повіту із зазначенням числа плугів на 1530 р. та додатком нових на 1542 р. Усього в цьому повіті він налічив 179 поселень, 15 з яких 1542 р. фігурують як повністю спустошені [5, с. 60–63]. На 1570 р. він зазначає число домогосподарств міст Кам'янця (645), Смотрича (91), Гродка (196), Чемерівців (185), Кудринців (168), Сатанова (135), Чернокозинців (112) [5, с. 60]. Аналогічні обрахунки робить по Летичівському повіту [5, с. 64], Меджибізькому [5, с. 64–65], Зіньківському/Барському [5, с. 65–67] та Хмільницькому [5, с. 67].

Обчислюючи населення Поділля, дослідник зауважує, що джерела не дають підстав виробити методику обрахунку, оскільки відсутні дані щодо співвідношення числа людей до одного плуга [5, с. 69–70]. Врешті, як і в першому випадку, він бере за взірць обрахунку Яблонівського, прирівнює плуг до двох господарів або 10 людей і за цією методикою обчислює людність кожного повіту окремо [5, с. 70–71]. Вивчаючи процес заселення Поділля, Владимирський-Буданов простежує протягом 100 років (1493–1588) збільшення тут чисельності

поселень удвічі, проте, порівнюючи з числом поселень окраїнних повітів ВКЛ, відзначає значно меншу заселеність Поділля [5, с. 72].

Таким чином, на підставі значного кола документальних і наративних джерел Владимирський-Буданов прийшов до таких висновків.

Татарська навала середини XIII ст. завдала значної шкоди українським південно-східним землям, але не перетворила їх на суцільну пустелю. Людність, яка збереглась, стала джерелом нового зростання населення. Дослідник простежує колонізаційні процеси на цих територіях і виділяє кілька етапів їх відновлення та спадів протягом XIII – першої половини XVII ст., з'ясовує участь у них очільників ВКЛ та Речі Посполитої. Він аргументовано доводить, що політична унія 1569 р., внаслідок якої до Речі Посполитої увійшли Волинська, Берестейська та Київська землі, не дала позитивних результатів щодо організації захисту південно-східних українських окраїн новою державою. Річ Посполита не стала також організатором їх заселення, оскільки внаслідок роздачі урядом величезних земельних просторів у приватні руки справа колонізації загалом перейшла від державної влади до приватних осіб. Разом з тим колонізація цих обширів продовжувалась, проте вона відбувалась лише завдяки ініціативі місцевого населення та вихідців з Волині, Брацлавщини та Сіверщини, тобто силами руського народу за підтримки козацтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569). *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. Киев: Типография Е. Я. Федорова, 1885. Т. I. С. 221–264.

2. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти В. К. Ольгерда. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. Киев: Типография Е. Я. Федорова, 1885. Т. 1. С. 1–132.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. VI, т. I: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1498–1795). Киев: В университетской типографии (И. Завадского), 1876. 161+614 с.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. VII, т. I: Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. 85+647+XII с.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. VII, т. II: Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. II + 210+644 с.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. VII, т. III: Акты о заселении Южной России XVI–XVIII вв. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1905. LXXXI+1129+IV с.
7. Ватуля Б. С. Из истории археографической практики на Украине в XIX–XX вв. *Исторический архив*. 1957. № 2. С. 192–195.
8. Ворончук І. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович. *Українські архівісти*. Біобібліографічний довідник. Вип. I. XIX ст.–1930-ті рр. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. С. 72–75.
9. Ворончук І. Козловський Костянтин Є[вгенович]. *Українські архівісти*. Біобібліографічний довідник. Вип. I. XIX ст.–1930-ті рр. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. С. 166–167.
10. Ворончук І. Новицький Іван Петрович. *Українські архівісти*. Біобібліографічний довідник. Вип. I. XIX ст.–1930-ті рр. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. С. 242–245.
11. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ: Фенікс, 2012. 711 с.
12. Грабовский М. А. О причинах вражды между Поляками и Украинцами в XVII в. *Записки о Южной Руси (в 2-х томах)*. Киев: Дніпро, 1994. Т. II. С. 293–320.
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ: Наукова думка, 1993. 534 с.
14. Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження). *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1969. Вип. 4. С. 129–171.
15. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона. Т. IX. Гоа-Гравер. Санкт-Петербург: Типография И. А. Эфрона, 1893. 474 с.
16. Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності. Київ: Наукова думка, 1993. 185 с.
17. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. Часть 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. Днепропетровск: ДГУ, 1978. 112 с.
18. Кулиш П. Записки о Южной Руси (в 2-х томах). Киев: Дніпро, 1994. Т. I. 322 с.
19. Кулиш П. Записки о Южной Руси (в 2-х томах). Киев: Дніпро, 1994. Т. II. 354 с.
20. Левицкий О. Пятидесятилетие Киевской Комиссии для разбора древних актов. 1843–1893. Исторические записки ее

деятельности. Киев: Типография В. С. Кульженко, 1893. 140 с.

21. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / укл. Раїса Майборода. Київ, 1999. 312 с.

22. Максимович М. А. О мнимом запус-тении Украины в нашествие Батыево и насе-лении ее новопришлым народом: собрание сочинений. Т. I: Отдел исторический. Киев: Типография М. П. Фрица, 1876. С. 131–145.

23. Нейман Ц. Старая Брацлавщина и ее люди. *Киевская старина*. Т. XXV, май–июнь, 1889. С. 532–547.

24. Нейман Ц. Старая Брацлавщина и ее люди. *Киевская старина*. Т. XXVII, октябрь, 1889. С. 103–120.

25. Романовський В. О. Київський архів давніх актів. *Архівна справа*. Харків, 1925. Книжка перша. С. 86–100.

26. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. *Україна крізь віки*. Т. 6. Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. 320 с.

27. Сергієнко Г. Я. «Архив Юго-Западной России» – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Правобережній Україні в другій половині XVII і на початку XVIII ст. *Науково-інформаційний бюлетень АН УРСР*. 1959. № 2 (36). С. 63–75.

28. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2. Київ: Критика, 2005. С. 138–139. 582 с.

29. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.

30. Ярошинський О. Б. Волинь у роки української національної революції середини XVII ст. Київ: Видавничий Дім «Стилос», 2005. 458 с.

31. Lubomirski T. Północno-wschodnje woloskie osady. Sprawa wlosciańska. *Biblioteka Warszawska*. 1855. Т. I. 425 s.

32. Szajnocha K. Szkice historyczne. Zdobycze pługa polskiego. Т. 2. Warszawa, 1881. 321 s.

33. Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780. Petersburg: Nakładem i drukiem

Józafata Ohryzki, 1859. Vol. II: ab anno 1550 ad annum 1609.

34. Źródła dziejowe. Т. V: Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wydral Aleksander Jabłonowski. Warszawa, 1877. С+226 s. S. IX.

REFERENCES

1. ANTONOVICH, V. (1885). Kiev, Its Essence and Meaning from the 14th to the 16th Century (1362–1569). In: *Monographs on the History of Western and South-Western Russia*. Vol. I. Kyiv: Ye. Fedorov's Printing House, pp. 221–264. [in Rus.]

2. ANTONOVICH, V. (1885). Essay on the History of the Grand Duchy of Lithuania till the Death of V. Olgerd. In: *Monographs on the History of Western and South-Western Russia*. Vol. I. Kyiv: Ye. Fedorov's Printing House, pp. 1–132. [in Rus.]

3. *Acts on the Economic and Legal Relations of Peasants in the 16th–18th Centuries*. (1498–1795), Part. VI, Vol. I. of *The Archives of South-Western Russia Published by the Interim Commission for the Analysis of Old Acts under the Governor-General of Kyiv, Podol, and Volhynia*. (1876). Kyiv: In the University Printing House (I. Zavadskiy's), 161+614 p. [in Rus.]

4. *The Population of South-Western Russia from the Half of the 13th to the Half of the 15th Century*, Part. VII, Vol. I. of *The Archives of South-Western Russia Published by the Commission under the Governor-General of Kyiv, Podol, and Volhynia*. (1890). Kyiv: G. Korchak-Novitskiy's Printing House, 85+647+XII p. [in Rus.]

5. *The Population of South-Western Russia from the Second Half of the 15th Century till the Union of Lublin (1569)*, Part. VII, Vol. II. of *The Archives of South-Western Russia Published by the Governor-General Commission of Kyiv, Podol, and Volhynia*. (1890). Kyiv: G. Korchak-Novitskiy's Printing House, II + 210+644 p. [in Rus.]

6. *Acts on the Settlement of South-Western Russia*, Part. VII, Vol. III of *The Archives of South-Western Russia Published by the Commission under the Governor-General of Kyiv, Podol, and*

Volhynia. (1890). Kyiv: G. Korchak-Novitskiy's Printing House. LXXXI+596+66+IV p. [in Rus.]

7. VATULYA, B. (1957). From the History of Archaeological Practice in Ukraine in the 19th–20th Centuries. *Istoricheskii Arkhiv*, (2), pp. 192–195. [in Rus.]

8. VORONCHUK, I. (1999). Mykhailo Vladymyrskyi-Budanov. In: *The 19th Century–the 1930s*, Vol. I. of *Ukrainian Archivists. Bibliographic Guide*. Kyiv: M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeology and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, pp. 72–75. [in Ukr.]

9. VORONCHUK, I. (1999). Kostiantyn Kozlovskiy. In: *The 19th Century–the 1930s*, Vol. I. of *Ukrainian Archivists. Bibliographic Guide*. Kyiv: M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeology and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, pp. 166–167. [in Ukr.]

10. VORONCHUK, I. (1999). Ivan Novitskiy. In: *The 19th Century–the 1930s*, Vol. I. of *Ukrainian Archivists. Bibliographic Guide*. Kyiv: M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeology and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, pp. 242–245. [in Ukr.]

11. VORONCHUK, I. (2012). *Population of Volhynia in the 16th–First Half of the 17th Century: Family, Household, Demographical Factors*. Kyiv: Feniks, 711 p. [in Ukr.]

12. GRABOVSKIY, M. (1994). *On the Causes of Enmity between Poles and Ukrainians in the 17th Century. Notes on Southern Russia (in 2 volumes)*. Vol. II. Kyiv: Dnipro, pp. 293–320. [in Rus.]

13. HRUSHEVSKYI, M. (1993). *14th–16th Centuries: Political Relations*, Vol. IV of *History of Ukraine-Rus*. Kyiv: Naukova dumka, 534 p. [in Ukr.]

14. DASHKEVYCH, Ya. (1969). Administrative, Judicial, and Financial Books in Ukraine in the 13th–18th Centuries. (Problems, State, and Methods of Research). *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia*. (Historical Sources and Their Use), Vol. 4. Kyiv, pp. 129–171. [in Ukr.]

15. *Goa-Graver*, Vol. IX of *Encyclopedic Dictionary by F. Brokgauz and I. Efron*. (1893). St. Petersburg: I. Efron's Printing House, 474 p. [in Rus.]

16. ZHURBA, O. (1993). *Kyiv Archaeographic Commission. 1843–1921. Essay on History and Activity*. Kyiv: Naukova dumka, 185 p. [in Ukr.]

17. KOVALSKIY, N. (1978). *Analysis of Pre-Revolutionary Domestic Publications of Sources*, Part 2 of *The History of Ukraine of the 16th–17th Centuries: Source Study*. Dnepropetrovsk: Dnepropetrovsk Humanities University Press, 112 p. [in Rus.]

18. KULISH, P. (1994). *Notes on Southern Russia (in 2 volumes)*. Vol. I. Kyiv: Dnipro, 322 p. [in Rus.]

19. KULISH, P. (1994). *Notes on Southern Russia (in 2 volumes)*. Vol. II. Kyiv: Dnipro, 354 p. [in Rus.]

20. LEVITSKIY, O. (1893). *The 50th Anniversary of the Kiev Commission for the Analysis of Old Acts. 1843–1893. Historical Records of Its Activities*. Kyiv: V. Kulzhenko's Printing House, 140 p. [in Rus.]

21. MAIBORODA, R., comp. (1999). *Inventories of the State Lands in Ukraine in the 16th–18th Centuries: Documents for the Register of Manuscripts and Printed Sources*. Kyiv, 312 p. [in Ukr.]

22. MAKSIMOVICH, M. (1876). *Historical Department*, Vol. I of *About the Imaginary Desolation of Ukraine during Batu Invasion and Its Population with the Newly Arrived People*. Collected Works: Kyiv: M. Fritz' Printing House, pp. 131–145. [in Rus.]

23. NEYMAN, Ts. (1889). *Old Bratslavshchina and Its People*. *Kievskaya starina* (Kiev Antiquities), Vol. XXV, May–June, pp. 532–547. [in Rus.]

24. NEYMAN, Ts. (1889). *Old Bratslavshchina and Its People*. *Kievskaya starina* (Kiev Antiquities), Vol. XXVII, October, pp. 103–120. [in Rus.]

25. ROMANOVSKIY, V. (1925). *Kyiv Archives of Ancient Acts*. *Arkhivna sprava*. Book 1. Kharkiv, pp. 86–100. [in Ukr.]

26. RUSYNA, O. (1998). Ukraine under the Tatars and Lithuania. In: *Ukraine through the Ages*. Vol. 6. Kyiv: Alternatyvy, 320 p. [in Ukr.]
27. SERHIENKO, H. (1959). "Archives of South-Western Russia" – a Source for the Study of Socioeconomic Relations in the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the 17th and the Beginning of the 18th Century. *Naukovo-informatsiyni biulleten AN URSS*. (Scientific Newsletter of the USSR Academy of Sciences), (2 (36)), pp. 63–75. [in Ukr.]
28. YAKOVENKO, N. (2005). *Essay on the History of the Medieval and Early Modern Ukraine*. 2nd ed. Kyiv: Krytyka, 582 p. [in Ukr.]
29. YAKOVENKO, N. (2007). *Introduction to History*. Kyiv: Krytyka, 375 p. [in Ukr.]
30. YAROSZYNSKI, O. (2005). *Volhynia during the Mid-17th Century Ukrainian National Revolution*. Kyiv: Stylos, 458 p. [in Ukr.]
31. LUBOMIRSKI, T. (1855). North-Eastern Settlements. Italian Case. *Biblioteka Warszawska*, Vol. I, 425 p. [in Pol.]
32. SZAJNOCHA, K. (1881). *Historical Sketches. The Achievements of the Polish Plow*. Vol. 2. Warsaw, 321 p. [in Pol.]
33. *Ab anno 1550 ad annum 1609, Vol. II of Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780*. (1859). St. Petersburg: Published and Printed by Józafat Ohryzko, 482 +XIII p. [in Pol.]
34. JABŁONOWSKI, A. (1877). *Inventories of the Russian Lands of Volhynia, Podillia, and Ukraine from the First Half of the 17th Century*, Vol. V of *Historical Sources (Źródła dziejowe)*. Warsaw, C+226 p. [in Pol.]

Одним із перших у вітчизняній науці Владимирський-Буданов звернувся до питань історичної демографії. На документальній підставі він розглянув проблему заселеності східних та південних регіонів України у XV–XVII ст., зокрема простежив зміни, що відбувалися в розміщенні населення на цих територіях протягом зазначеного часу, показав участь та роль місцевого люду в їх залюдненні та загосподаренні, з'ясував етнічний та соціальний склад людності. Ці важливі демографічні питання дослідник розглянув у безпосередній взаємодії з тогочасними історичними умовами та подіями.